

Historische werkelijkheid en verlossingsidee

Vaderlandse geschiedenis in de Leicester-cyclus
van mevrouw Bosboom-Toussaint

– door O.W. Dubois –

Transparant 14.3 (2003)

Voor historici, en zeker voor christen-historici, zijn de Leicesters-romans van mevrouw Bosboom-Toussaint bijzonder interessant. Behalve een boeiende beschrijving van een periode van de Nederlandse geschiedenis die Fruin merkwaardig en Groen mysterieus noemde, vinden we hier tevens, explicieter dan in ander werk van mevrouw Bosboom, één leidend idee dat de hele cyclus draagt en de historische feiten in een hoger, geestelijk-zedelijk verband plaatst. Dit leidend idee is het christelijk idee van verlossing. In dit artikel geef ik een beschouwing over geschiedbeeld en verlossingsidee van de Leicester-romans. Vooraf geef ik enige aandacht aan de komst en de persoon van Leicester, aan de mening van Fruin en Groen over de Leicester-romans en de betekenis van mevrouw Bosboom als romanschrijfster.

De Leicester-cyclus van mevrouw Bosboom-Toussaint bestaat uit drie delen. Het eerste deel *Leycester in Nederland* beschrijft de periode van december 1585 tot december 1586, het tweede deel *De vrouwen van het Leycestersche tijdvak* speelt zich af in de eerste maanden van 1587 en het derde deel *Gideon Florensz* geeft de gebeurtenissen uit de laatste maanden van Leicesters bestuur weer.

De cyclus ontleent zijn naam aan Robert Dudley, graaf van Leicester (1532-1588), voorman van de puriteinen die in december 1585 door koningin Elizabeth naar ons land werd gezonden om het te steunen in zijn strijd tegen Spanje. De bedoeling was dat Leicester zich zou beperken tot het opperbevelhebberschap van het leger en steun aan de Staten-Generaal, maar zeer tegen de zin van de koningin aanvaardde hij de door de Staten-Generaal aangeboden soevereiniteit, waarvan de grenzen vanaf het begin een bron van conflicten hebben gevormd.

Leicester was niet geschikt voor zijn taak. Fruin beschrijft hem als hartstochtelijk, opvliegend, wraakzuchtig en overgevoelig voor vleierij. Een minder passend karakter om met de Nederlandse regenten om te gaan was niet denkbaar, zo voegt Fruin eraan toe; en Groen spreekt dit oordeel, aangehaald in zijn *Handboek*, niet tegen. Latere historici oordeelden niet veel anders. Huizinga sprak van geringe staatsmangaven, Algra van onbekwaamheid en eigendunk en Israel, die Leicester overigens wel als een flamboyante persoonlijkheid typeert, van impulsiviteit en tactloosheid. Ook was hij ongelukkig in de keuze van zijn raadsliden.

Fruin en Groen over de Leicester-romans

Met de Leicester-romans, zo schreef Fruin in zijn uitvoerige beschouwing over Motley's *Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden*, heeft mevrouw Bosboom-Toussaint bij haar tijdgenoten hernieuwde aandacht weten te wekken voor een tot dan toe verwaarloosd tijdvak van onze geschiedenis. Fruin zwaaide haar hiervoor lof toe. Niet alleen als roman, ook als historische studie had dit werk, dat zich kenmerkte door een oorspronkelijke visie en dat tot nader onderzoek stimuleerde, grote waarde. Tegelijkertijd bakende Fruin de grenzen van de geschiedwetenschap en de romankunst af. De toedracht van de zaken was namelijk niet volkomen naar

waarheid weergegeven. Dit kon volgens hem ook niet. De historische waarheid was met de eisen der verdichting slechts gedeeltelijk in overeenstemming te brengen.

In een persoonlijk schrijven aan mevrouw Bosboom verzekerde Fruin de schrijfster nog eens de betekenis van haar romancyclus voor de geschiedschrijving. Hij nam hij haar in bescherming tegen critici die vanwege de romanvorm de inhoud versmaadden en erkende, ruimhartiger dan hij het in zijn recensie had kunnen of willen doen het aandeel van de fantasie aan de historische wetenschap: ‘Waarlijk, Mevrouw, Gij vergist U, indien Gij meent dat Uwe historische studie door de beoefenaars onzer geschiedenis niet op hoogen prijs gesteld wordt. (...) De eene getuigenis van den uitgever der *Archives* weegt tegen de miskennis van een geheel publiek op. (...) Ieder geschiedkundige die zich rekenschap geeft van zijn werk, moet erkennen dat ook bij hem de fantasie gedurig moet aanvullen wat zijn bescheiden hem onvolledig leveren. Het beeld dat wij ons na nauwgezette studie van een mensch, van een tijdvak vormen, is de schepping onzer verbeelding maar gevormd overeenkomstig de feiten die onze wetenschap ons gegeven heeft. Doch wat zal ik U bekennen hetgeen Gij zelve veel beter dan ik kan uitdrukken, gevoelt. Verdichting is van waarheid onafscheidelijk. (...) Uwe romans vertoonden reeds door den vorm van het verhaal dat de fantasie ze heeft helpen schrijven - toch hooren zij in de bibliotheek onder de historische werken te staan.’¹

De waardering van Groen, waarnaar Fruin verwees, was eveneens groot. Naar zijn mening was de werkelijke verhouding tussen Leicester en de Staten misschien door niemand beter weergegeven dan door mevrouw Bosboom-Toussaint en haar visie op het Leicesterse tijdvak had zijn volledige instemming. De twee belangrijkste negentiende-eeuwse Nederlandse historici erkenden dus royaal de historische betekenis van de Leicester-cyclus en de verdiensten van mevrouw Bosboom als historica.

Groot romanschrijfster

We willen nu een indruk geven van het historisch panorama dat zij in de Leicester-romans ontvouwt en vervolgens wijzen op de leidende idee van dit werk zoals J.M.C. Bouvy deze heeft uiteengezet in haar knappe en originele dissertatie, *Idee en werkwijze van mevrouw Bosboom-Toussaint*.

Mevrouw Bosboom was ongetwijfeld een begenadigd kunstenaar. Haar scherp psychologisch inzicht, haar kennis van de verborgenheden van het menselijk hart en haar vermogen door grote hartstochten bewogen levens te scheppen, doen haar behoren tot de grote negentiende-eeuwse auteurs. De literatuurhistoricus Prinsen was getroffen door haar verbeelding van de historische werkelijkheid: ‘Vooral in die drie deelen “*Leycester in Nederland*” zijn uit den koelen grond van het historisch politiek leven van den tijd prachtig en rijk gemouventeerd de menschenfiguren gehooft tot een pakkend levend geheel, dat onze verbeelding in spanning houdt.’

Graag sluiten we ons bij deze woorden aan, al voegen wij eraan toe dat de uitvoerigheid van beschrijvingen, beschouwingen en commentaren veel geduld van de lezer vraagt. Prinsen loofde eveneens haar prachtige, innig vrome godsdienstige overtuiging. De innerlijke vroomheid en het christocentrisme van het Réveil, waarmee zij zich verwant voelde en waarvan vertegenwoordigers als De Clercq, Da Costa en Groen tot haar goede vrienden behoorden, vinden we in heel haar werk terug. Niet verwonderlijk dat zij de dichteres van het Réveil is genoemd.

Geschiedbeeld

Welk beeld roept mevrouw Bosboom van het Leicesterse tijdvak op? Het is het beeld van een land dat na de dood van prins Willem I in grote verwarring verkeerde en verscheurd werd door

onderlinge tegenstellingen en strijd, vooral tussen de Staten van Holland en Leicester, om wie zich partijen schaarden. Naar mevrouw Bosbooms mening hebben de Staten van Holland vanaf het begin Leicester in zijn gezag belemmerd. De benoeming van prins Maurits tot stadhouder van Holland en Zeeland, nog vóór de komst van Leicester, ziet zij als een duidelijk teken hiervan. Moderne geschiedschrijving is eveneens van oordeel dat de Staten van Holland vanaf het begin vastbesloten waren Leicesters gezag zoveel mogelijk in te perken

De Statenpartij of regentenpartij bestond uit ‘de groep van religieus gematigde patriciërs en grote kooplieden in Holland, Zeeland en Utrecht, die in deze provincies de dienst uitmaken en die, via het overwicht van deze betaalkrachtige provincies in de Unie, het ook in de Staten-Generaal voor het zeggen hebben’² Rondom Leicester verzamelde zich een in Utrecht geconcentreerde democratisch-calvinistische beweging, veelal calvinistische vluchtelingen uit het Zuiden en kleine luiden

Interessant is mevrouw Bosbooms historische en morele waardering van de regenten. Haar oordeel over het gedrag van de regenten in deze jaren, dat zij met literaire dramatiek contrasteert met hun meer verheffend gedrag in andere tijdvakken, is uiterst kritisch, al plaatst zij dit in het licht van de tijd. Er zijn, zo schrijft zij, grootse en schitterende bladzijden in de geschiedenis van ons vaderland en zijn regenten. ‘(...) Maar ter zijde van dit alles heeft veeltijds gestaan de geest van lauwhoed, van schroom, van bekrompenheid, van vooroordeel, van hardnekkigen eigenzin en van flauwheid, die het groote neerrukte of ter zijde hield, die verloor omdat zij niet durfde wagen, en die tegenwerkte wat zij had moeten steunen; en geen tijdperk van onze historie (ik laat de nieuwere buiten mededinging), was wel zóó omneveld en neergedrukt door dien geest, als welke het Leycestersche tijdperk onmiddellijk voorafging, en die het gedeeltelijk beheerschte. En geen wonder! Na de overspanning eener verwonderlijke krachtsontwikkeling bij den eersten opstand van Spanje, was matheid en dofheid gevolgd; de worsteling had te lang reeds aangehouden en met te ongelijke krachten; het vuur der geestdrift had tijd gehad uit te dooven.’³ Onverdeelde sympathie daarentegen heeft de schrijfster voor het volk, dat in Leicester een Gideon een redder en verlosser zag. Mevrouw Bosboom gaat uitvoerig in op het soevereiniteitsconflict tussen Leicester en de Staten, waarbij zij partij kiest voor Leicester en de oorzaak van het conflict vooral bij de Staten legt. In dit oordeel over het falen van de Staten inzake de juiste afbakening van bevoegdheden tussen hen en Leicester vindt de schrijfster zowel Fruin als modern historisch onderzoek aan haar zijde.

IJdel, trots, hoogmoedig

De auteur erkent ook het falen van Leicester zelf, die weliswaar het goede met ons land voor had, het ook niet aan goede eigenschappen ontbrak, maar tevens ijdel, trots, hoogmoedig en ongelukkig was in de keus van zijn raadsliden. Het is een oordeel dat in de historische literatuur van vroeger en nu bevestigd wordt. Ook wijst zij op het gevaar van Engelse suprematie en erkent, bij al haar kritiek op de Statenpartij, dat het deze is geweest die ons land heeft behoed voor Engelse heerszucht en prijst Van Oldenbarnevelt. Al had deze niets anders voor zijn vaderland gedaan dan hetgeen hij in deze jaren heeft gedaan, ‘dan zeker heeft dat vaderland reden om met dankbaren weemoed te staren op zijne nagedachtenis, al heeft ook Leycester het recht om hem aan te klagen van politieke kwade trouw, en al heeft Oranje en de Nederlandsche kerk wettige grieven tegen hem’. Overigens zou zij in een later werk, *Het Kasteel Westhoven in Zeeland* (1882), nogal gunstig over Van Oldenbarnevelt oordelen.

Naast Leicester komen we nog een groot aantal andere historische personen tegen, bijvoorbeeld Marnix van St. Aldegonde voor wie de schrijfster blijk geeft van onomwonden sympathie; Van Oldenbarnevelt, die haar niet sympathiek was; de Gelderse kanselier Leonius,

raadsman van Leicester, een toonbeeld van rust, evenwicht en wijsheid, maar van wie zij, als overtuigd christen, het alleen betreurt dat zijn rust en vrede meer op wijsgerig stoïcisme dan op het christelijk geloof is gebaseerd en de Zuidnederlander Reingauld, financieel adviseur van Leicester, beschreven als een geniaal en demonisch mens. In haar beschrijving van Reingauld verlaat zij het terrein van de geschiedenis. Waar hij bekend is gebleven als een avonturier en een inhalig figuur, kiest zij voor de verbeelding tot het verstaan van een dergelijk karakter.

Gideon Florensz

Naast al deze historische personen, of beter gezegd erboven, staat de zuiver fictieve persoon van de jonge predikant Gideon Florensz. In hem heeft mevrouw Bosboom haar ideaal van een zielenherder getekend. Aangenomen mag worden dat de predikant Johannes Jacobus van Oosterzee (1817-1882), voor wie zij veel bewondering had en aan wie *De graaf van Leicester in Nederland* is opgedragen, haar bij de beschrijving van Gideon Florensz voor ogen heeft gestaan.

Gideons uiterlijk weerspiegelt zijn innerlijk. In zijn verschijning toont zich zijn zielenadel, en wat aan zijn gelaat ziel en leven gaf waren de ogen, ‘niet enkel om de zacht bruine, fijn geteekende wenkbrauwen, die ze overwelfden, noch om de lange gitzwarte pinkers (oogharen) die ze sierden, maar omdat ze waren van een blauw zoo klaar, en toch zoo donker, zoo helder, en toch zoo diep, zoo schrandere en toch zoo zacht, zoo vochtig en toch zoo vol licht, dat het was of er een hemel van zaligheid, van helderheid en van vrede in besloten lag, en of die hemel zich telkens weerkaatste in die blauwe diepte, vol frischheid, vol zuiverheid en vol kracht.’ Hier zijn de ogen inderdaad de spiegels van de ziel.

Gideon heeft een grote invloed op mensen en wordt door sommigen aanbeden, onder anderen door Cosmo Pescarengis – een officier in dienst van Leicester die later als een van de verdachten van de aanslag op Leiden (1587) ter dood wordt gebracht – die in zijn geloofsleven volledig afhankelijk is van Gideon. Beiden lijden onder deze overdreven gerichtheid op een mens die de ware persoonlijke overgave aan God in de weg staat. Eerst na veel lijden en innerlijke strijd, die indringend worden beschreven, komt Cosmo tot losmaking van Gideon en persoonlijke overgave aan Christus. Dit vormt een hartverscheurend hoofdstuk van het boek en alle critici van mevrouw Bosbooms tijd roemden de diep christelijke geest van deze bladzijden. De gesprekken van Gideon en Cosmo vormen de hoogtepunten van *Gideon Florensz*. Bouvy merkt hierover op: ‘De historie is verstandig, zielkundig en geestelijk geïnterpreteerd, maar deze passages stellen in het licht, wat het protestants geweten is. Het Christelijk bewustzijn van het Réveil is hier op zijn diepst.’⁴

Gideon en Leicester

Gideon wordt de geestelijke raadsman van Leicester en geniet al spoedig diens grote sympathie en bewondering. In een stemming van diep zondebesef wil Leicester – aan wiens geloofsleven veel aandacht wordt besteed – Gideon zijn volkomen vertrouwen schenken en hem, in de hoop op een verlossend woord van een *mens*, zijn zonden belijden. Gideon weerhoudt hem hiervan en wijst de graaf op het Evangelie als de enige bron van troost: ‘Gods Woord, Mylord, ligt daar voor u en spreekt den Christen van genade, van bekeering, van verlossing en geeft te allen tijde antwoord op iedere vraag van de heilbegeerige ziele, wat zou een mensch daar nevens? Slaat dien bijbel open, Mylord, en gij zult ruste vinden, zonder dat gij de diepten uwer consciëntie voor eenig mensche hebt te openen, doch vergeve mij, uw Lordschap, *zij is een christen*, en kent bij ervaring dat alles waarvan ik spreke.’

Leicester is diep getroffen, maar tegelijk onvoldaan. Gideon verlost hem immers niet uit

zijn lijden, dat des te sterker is, omdat hij niet de ware rust en vrede heeft gevonden ondanks alle uiterlijke vroomheid, die door de schrijfster scherp doorzien en bekritiseerd wordt. Na deze bekentenis tegenover Gideon voelt hij zich tot rechtvaardiging gedwongen. Heeft hij hier in Nederland niet veel gedaan voor Gods zaak? Gideon ontkent dit niet, maar wijst hem op het éne nodige: ‘Dit alles maakt den mensch Robert Dudley nog niet tot een Christen en als ik tot dezen spreke, dan moet ik zeggen: “al ware ’t dat gij Christi Rijk kost vestigen en opbouwen in alle deze Provinciën en uitbreiden over de gansche aarde, gij zoudt zelf daaraan geen deel hebben, tenzij ge persoonlijk de armen had uitgestrekt naar de reddende hand van Christus Jezus en door Hem waart aangenomen eens voor altoos. Zonder dat *eene* is alles, wat gij gedaan hebt of nog doen zult, nutteloos voor u zelf, maar dat *eene* is ook ééniglijk genoeg tot uw volkomen behoud.’

Verlossing als leidend idee

Deze laatste woorden verwijzen naar de grondgedachte van de Leicester-romans: de idee van verlossing. Verlossing van het leed waarin zowel de individuen als de gehele ontredderde Republiek verkeerden. Vanuit dit verlossingsidee beschrijft mevrouw Bosboom onze vaderlandse geschiedenis. Na Leicesters vertrek leek de zaak van de Opstand zo goed als verloren en verkeerde ons volk in een staat van ontredde. Maar uit de ondergang verrees de overwinning. Leicester kón niet slagen, zijn heerschappij moest plaats maken voor iets beters: Nederlands onafhankelijkheid van een vreemde vorst. De ogenschijnlijk volledige mislukking van zijn bestuur ‘bleek noodzakelijk om ons volk zichzelf te doen worden en te komen tot “verlossing”, tot ontplooiing van eigen nationale kracht die in de gouden eeuw bewijzen zou aanwezig te zijn.’⁴

In het falen van Leicester ziet mevrouw Bosboom ‘de machtige vinger Gods, die door hare aanraking dit stout geordende bouwplan der eenheid, in een Babel van verwarring heeft verkeerd’. Interessant is de overeenstemming van mevrouw Bosbooms visie op de wording van de Republiek met die van Groen; ook Groen ziet het bestuur van Leicester als een tijd van overgang.

Bijzondere waarde

Verlossing als uitkomst van het historisch proces. Dit is de idee die aan de Leicester-cyclus als historisch werk zijn bijzondere waarde geeft. Dit geldt ook voor de cyclus als roman. De romanfiguren zijn veelal gevangen in eigen hartstocht, heerszucht en ijdelheid, eigenschappen die door mevrouw Bosboom, die haar psychologie steeds op christelijke normen betreft, scherp worden ontleed en gecontrasteerd met de christelijke eis van liefde en zelfverloochening, een contrast dat een grote morele, godsdienstige en dramatische kracht aan haar verhaal geeft. De strijd tegen zichzelf, waarvan het christendom zo’n diep besef heeft, is uiterst zwaar, maar door overgave aan Christus kan, naar het woord van Paulus, de mens een nieuw schepsel worden, is er verlossing van het ik en is werkelijke vrijheid mogelijk. We zagen dat Cosmo in de gevangenis hiertoe komt en Leicester hiernaar verlangt. Het is echter vooral Gideon die de verpersoonlijking van de idee van christelijke verlossing is.

Met de Leicester-cyclus heeft mevrouw Bosboom een werk van grote artistieke verbeeldingskracht geschapen. Doch dit was niet haar primaire doel. Evenmin wilde zij een louter historische kroniek schrijven. Zij wilde laten zien dat de geschiedenis een zinvol gebeuren is dat opgenomen is in Gods heilsplan. God echter schrijft de geschiedenis op Zijn wijze, die niet de wijze is van menselijke zegen, overwinning of hoogmoed. Gods geschiedenis is een geschie-

denis van verlossing. Met de zinvolle rangschikking der feiten van de historicus, de fijne intuïtie van de romanschrijfster en de diepe overtuiging van de christen heeft zij aan dit leidende idee van verlossing op overtuigende wijze vorm gegeven. Lezing van haar werk is een verrijking voor de historicus, de literatuurlijfhebber én de christen.

Personalia

Anna Louisa Geertruida Bosboom-Toussaint (1812-1886) heeft een groot aantal historische novellen en romans geschreven. Haar eerste grote roman, *De graaf van Devonshire. Romantische episode uit de jeugd van Elisabeth Tudor* (1838), was ook de eerste psychologische historische roman in ons land. Andere historische werken zijn *Het Huis Lauernesse* waarin een beeld wordt gegeven van de ontwikkeling van de Hervorming in Nederland; *Eene Kroon voor Karel den Stouten* (1841), dat veel minder een godsdienstige sfeer ademt dan *Het Huis Lauernesse* en waarvan de leidende idee van de rechtvaardigheid moreel en niet religieus is bepaald; en *de Leicester-cyclus*, algemeen beschouwd als haar hoofdwerk, die zich weer kenmerkt door een diep religieuze thematiek.

Noten

¹ H. Reeser, *De huwelijksjaren van A.L.G. Bosboom-Toussaint 1851-1886* (Groningen 1985)118.

² A.J. Tjaden, 'De reconquista mislukt. De opstandige gewesten 1579-1588', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 6. (Bussum 1979) 255.

³ Ibid, 255. Zie ook: J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, deel I: tot 1647 (Franeker 1996) 253-254.

⁴ J.M.C. Bouvy, *Idee en werkwijze van mevrouw Bosboom-Toussaint* (Rotterdam 1935) 242.

⁵ G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, III (Den Bosch 1973; 5^e druk) 253.